

Универзитет „Евро-Балкан“

**МАКЕДОНИЈА И БАЛКАНОТ ВО ВИЗАНТИСКИОТ
КОМОНВЕЛТ**

Зборник на трудови од
Меѓународниот симпозиум „Денови на Јустиниан I“
Скопје, 18-19 октомври, 2013

Уредник
Митко Б. Панов

Редакциски одбор (Меѓународен научен комитет)
Елизабета Димитрова, Јане Коцабашија, Виктор Лилчиќ,
Ѓузепе Маино, Донатела Бјаџи Маино, Витомир Митевски,
Митко Б. Панов, Ендру Роач, Каролин С. Снајвли,
Маја Јакимовска–Тошиќ

Секретари на редакцијата
Петар Стевковски, Игор Панев

Скопје, 2014

“Euro-Balkan” University

Македонија и Балканот во Византискиот комонвелт

Зборник на трудови од Меѓународниот симпозиум
„Денови на Јустиниан I“ Скопје, 18-19 октомври, 2013

Издавач:

Универзитет „Евро-Балкан“, Скопје

Уредник:

Митко Б. Панов

Секретари на редакција:

Петар Стевковски

Игор Панев

Лекторка:

Јордана Шемко Герогиевска

Ликовна и техничка обработка:

Игор Панев

Печати: Промедиа

2014

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски",
Скопје

930.85(495.02)(062)

МЕЃУНАРОДНИОТ симпозиум „Денови на Јустинијан I“ (2013 Скопје)
Македонија и Балканот во византискиот комонвелт: зборник на
трудови од меѓународниот симпозиум „Денови на Јустинијан“ Скопје,
18-19 октомври, 2013 / уредник Митко Б. Панов. - Скопје: Универзитет
„Евро-Балкан“, 2014. -стр.; 21 см

ISBN 978-608-4714-10-1

а) Културна историја - Византија - Собири
COBISS.MK-ID 97182986

**MACEDONIA AND THE BALKANS IN THE BYZANTINE
COMMONWEALTH**

Proceedings of the International Symposium “Days of
Justinian I,” Skopje, 18-19 October, 2013

Edited by
Mitko B. Panov

Editorial Board (International Scientific Committee)
Elizabeta Dimitrova, Jane Kodjabasija, Viktor Lilic, Guisepppe Maino,
Donatella Biagi Maino, Vitomir Mitevski, Mitko B. Panov, Andrew
Roach, Carolyn S. Snively, Maja Jakimovska – Tomic

Secretaries
Petar Stevkovski, Igor Panev

Skopje, 2014

СОДРЖИНА

ПРЕДГОВОР	9
FOREWORD	11
1. Elena N. Boeck JUSTINIAN'S COLUMN AND HISTORICAL MEMORY OF CONSTANTINOPLE IN THE ATICAN MANASSES MANUSCRIPT	13
2. Miguel Pablo Sancho Gómez THE BYZANTINE BALKAN PATH IN THE GOTHIC CAMPAIGNS OF 536 AND 551	23
3. Митко Б. Панов САМУИЛОВАТА ДРЖАВА ВО РЕВИДИРАНИОТ КОНЦЕПТ НА ВИЗАНТИСКИОТ КОМОНВЕЛТ	37
4. Драган Ѓалевски ЈУСТИНИАН I ВО ВИЗАНТИСКАТА ДИПЛОМАТИЈА ОД X ВЕК	52
5. Петар Стевковски ОХРИД, ПОЛОГ И СКОПЈЕ ПОМЕЃУ ВИЗАНТИСКАТА И НОМАНСКАТА ВЛАСТ (1081 – 1085)	59
6. Yanko M. Hristov MARRIAGE AND DIVORCE LAW IN THE VARDAR VALLEY OF THE THIRTEENTH CENTURY	64
7. Aleksandar D. Jovanović SLAVS IN THE <i>COMMONWEALTH</i> OF GEORGE AKROPOLITES	71
8. Giuseppe Maino DESIGN OF A DOCUMENTATION, DIAGNOSTIC AND RESTORATION LABORATORY FOR MOSAICS, A LEGACY OF BYZANTINE COMMONWEALTH	73

9. Elizabeta Dimitrova <i>VISTAE ANTIQUAE</i> OF STOBI: THE OLDEST PRESERVED BUZANTINE FRESCOES IN THE BALKANS	93	19. Витомир Митевски МАКЕДОНСКАТА АПСТРАКТНА ТЕРМИНОЛОГИЈА И ВИЗАНТИСКОТО НАСЛЕДСТВО	200
10. Snežana Filipova SOME ASPECTS OF THE EARLY CHRISTIAN ARCHITECTURE IN MACEDONIA	105	20. Маја Јакимовска - Тошиќ ВИЗАНТИСКАТА ПАТРИСТИКА ВО МАКЕДОНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА КНИЖЕВНА ТРАДИЦИЈА	204
11. Halûk Çetinkaya A NEWLY DISCOVERED EARLY CHRISTIAN BAPTISTERY AT ULPIANA / KOSOVO	113	21. Катица Трајкова ВИЗАНТИСКИ НОМИНАЦИИ НА ТИТУЛИ, ДОЛЖНОСТИ И ФУНКЦИИ ВО МАКЕДОНСКИТЕ ЦРКВНОСЛОВЕНСКИ РАКОПИСИ	214
12. Дамјан Донеv НЕКОЛКУ ПРИМЕРИ НА ДОЦНОАНТИЧКИ ОТВОРЕНИ НАСЕЛБИ ОД СРЕДНОТО ПОВАРДАРИЕ	125	22. Драган Зајковски ОДНОСОТ НА ЕПИСКОПИТЕ ОД МАКЕДОНИЈА КОН НЕСТОРИЈАНСКОТО УЧЕЊЕ ВО ПРВАТА ПОЛОВИНА НА 5 ВЕК	219
13. Трајче Нацев и Драган Веселинов ОДБРАНАТА И ЗАШТИТАТА КАЈ ДОЦНОАНТИЧКИТЕ УТВРДУВАЊА ВО ДОЛИНАТА НА РЕКА БРЕГАЛНИЦА	140	23. Кирче Трајанов СОБОРНИОТ И ИКУМЕНСКИИ КАРАКТЕР НА МОРАВСКАТА МИСИЈА	227
14. Saso Cvetkovski <i>VITA CONSTANTINI</i> AT THE FRESCOES OF THE BROTHERS CONSTANTINE AND ATANAS ZOGRAF FROM KORCA	148	24. Билјана Поповска и Иванка Додовска ХРИСТИЈАНСКИОТ ЕГЗИСТЕНЦИЈАЛИЗАМ ВЕРСУС ИСИХАЗМОТ ВО ВИЗАНТИСКОТО ОПШТЕСТВО	237
15. Jasmina S. Ćirić CONSTANTINOPOLITAN CONCEPTS. OLD SYMBOLS AND NEW INTERPRETATIONS: FAÇADE ORNAMENTS AT ST. SOPHIA CHURCH IN OHRID, ZAUM AND LESNOVO	156	25. Стефан Санџакоски ТЕОЛОГИЈАТА НА ИСИХАЗМОТ, КВИНТЕСЕНЦИЈА НА ДОЦНОВИЗАНТИСКАТА БОГОМИСЛЕНА КУЛТУРА (XIV И XV ВЕК)	244
16. Paschalis Androudīs THE LATE BYZANTINE CHURCH OF THE DORMITION OF THE VIRGIN IN ZEYGOSTASI, KASTORIA	166	26. Лидија Ковачева ГЕНЕАЛОШКИ АСПЕКТИ НА МАГИСКИТЕ ОБРЕДИ И НИВНИТЕ РУДИМЕНТИ КАЈ БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ И ВО МАКЕДОНСКАТА НАРОДНА ТРАДИЦИЈА	263
17. Rémi Terryn BYZANTIUM AFTER BYZANTIUM AND THE « SCHOOL » OF KASTORIA: TOWARDS A CORPUS OF POST-BYZANTINE FRESCOES	177	27. Јорданка Галева МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМОТ И ИДЕНТИФИКАЦИЈА НА КУЛТУРИТЕ НА БАЛКАНСКИТЕ ПРОСТОРИ ОД ВИЗАНТИСКИОТ ПЕРИОД ДО ДЕНЕС, СО ПОСЕБЕН ОСВРТ НА МАКЕДОНИЈА	276
18. Емилија Апостолова Чаловска ИСПРАВАЊЕТО НА ЈУЖНИОТ ФАСАДЕН СИД НА ЦРКВАТА СВЕТА СОФИЈА ВО ОХРИД: МАРИЈАН МУШИЌ, БОРИС ЧИПАН И ФЕРДИНАНДО ФОРЛАТИ	186		

28. Јане Коцабашија РОМАНСКОТО ЦРКОВНО ПЕЕЊЕ НА ТЕРИТОРИЈАТА НА МАКЕДОНИЈА	288
29. Игор Зиројевиќ ТИПОТ И ГЛАСОТ НА ПЕСНАТА „ВОСКРЕСНА ИСУС”	296
30. Мирјана Павловска Шулајковска ЦРКОВНО – МУЗИЧКАТА ДЕЈНОСТ НА АНДОН ШАХПАСКИ (ок. 1860 – 1928)	302
31. Игор Гулевски ЦРКОВНОТО ПЕЕЊЕ ОД ВИЗАНТИСКО-СЛОВЕНСКАТА ТРАДИЦИЈА ВО БИТОЛА ВО XX ВЕК И НЕГОВИТЕ ПРЕТСТАВНИЦИ	309
32. Димитри Кумбароски КОНСТАНТИН ВИЗАНТИЕЦ ВО МУЗИЧКИОТ РАКОПИС НА ГЕОРГИ ПОП ХРИСТОВ ИКОНОМОВ ОД СТРУГА	314

ПРЕДГОВОР

Оваа книга интегрира дел од 50-те реферати презентирани на Меѓународниот симпозиум „Денови на Јустинијан I“, кој се одржа во Скопје на 18-19 октомври 2013 г., во организација на Универзитетот „Евро-Балкан“ со финансиска поддршка од Министерството за култура на Република Македонија и на Град Скопје. Зборникот претставува резултат од иницијацијата на „Евро-Балкан“ за воспоставување традиционален интердисциплинарен меѓународен научен форум, асоциран со императорот Јустинијан I, каде што ќе се разменуваат ставови и идеи, ќе се дебатира за прашања поврзани со реконструирањето на милениумската византиската епоха и интерпретирањето на средновековното културно-историско наследство.

Зборникот содржи над 30 реферати, кои засегнуваат најразлични аспекти од византолошките и средновековните студии, што ги вклучува и современите перспективи и феномени поврзани со апропријацијата на културно-историското наследство во модерната европска политика и историја. Специјалната тема на симпозиумот насловена „Македонија и Балканот во Византискиот комонвелт“ поттикнува да се засегнат некои од спецификите, различностите и сличностите на овие региони кои претставувале гравитациони зони помеѓу источот и западот. Во рефератите провејува духот на Византија, сфатена подеднакво како универзална империја којашто била во континуирана интеракција со различните култури на христијанскиот запад и исламско-христијанскиот ориент.

Трудите содржани во Зборникот демонстрираат дека византиското и средновековното културно-историско наследство можат да бидат интерпретирани поинаку од востановената стереотипна призма на поделби и конфликти. Во тој контекст, рефератите доловуваат повеќе сегменти и карактеристики на византискиот и средновековниот свет, манифестирани низ традициите на пишаниот збор и нарација, визуелната претстава, духовниот и музичкиот израз, секојдневното живеење, белезите на историската и културната меморија. Тенденцијата за реконструирањето на реалното културно-историско наследство, со деконструирање на

имагинарното и конструираното, што го вклучува и византискиот комонвелт како модерен конструкт, е клучно за разбирањето на темите засегнати во рефератите кои даваат нова светлина во темните времиња од историјата на Македонија, Балканот и Европа.

Гледано во целина, Зборникот на трудови од Меѓународниот симпозиум „Денови на Јустинијан I“ го рефлектира значењето и потребата од континуирано проучување и презентација на византиското и средновековното културно-историско наследство, како трајно обележје и богатство на културниот диверзитет во Европа. Реализацијата на оваа книга нема да беше можна без несебичниот ангажман на организацискиот комитет и посебно на посветеноста и професионалноста на меѓународниот уредувачки одбор, за што изразуваме голема благодарност. Посветата на крајот неизбежно оди на адреса на Јустинијан I, кој останува неисцрпна инспирација и мотивација не само за минатите, туку и за сегашните и идните генерации истражувачи.

Митко Б. Панов

FOREWORD

This book contains a selection of the papers presented at the International Symposium “Days of Justinian I”, held in Skopje from 18th to 19th October 2013, organized by “Euro-Balkan” University with the generous support by the Ministry of Culture of the Republic of Macedonia and the City of Skopje. The Proceedings is a result of the initiation of the “Euro-Balkan” University for establishing traditional interdisciplinary international scientific forum, associated with the emperor Justinian I, aimed at the presentation of the latest research and debating on various aspects related with the reconstruction of the Byzantine epoch and interpretation of the medieval cultural and historical heritage.

The Proceedings integrate over 30 papers, that consider different aspects of the Byzantine and Medieval studies which include the contemporary perspectives and phenomena related with the appropriation of the cultural and historical heritage in the modern European politics and history. The special theme of the symposium titled “Macedonia and Balkan in the Byzantium Commonwealth” incited the reconstruction of the specifics, differences and similarities of these regions that used to represent gravitational zones between the East and the West. The Byzantine spirit streams through the papers, understanding it as a universal Empire that was in continuous interaction with the various cultures in the Western Christianity and the Islamic-Christian Orient.

The papers demonstrate that the Byzantine and Medieval heritage can be interpreted differently from the common stereotype prism of divisions and conflicts. In that context, the papers recapture various segments and characteristics of the Byzantine and the Medieval World, manifested through the traditions of the written word and narration, visual representation, spiritual and musical expression, everyday living, distinguishing marks of the historical and cultural memory. The tendency for reconstruction of the real cultural-historic heritage, accompanied with the deconstruction of the imaginary and constructed interpretation, that include the Byzantium commonwealth as a modern construct, provide the basic for understanding

Трајче Нацев

Универзитет „Гоце Делчев“ - Штип

Драган Веселинов

Регионален центар за управување со кризи - Штип

удк: 355.45:725.96(497.73)"652"

ОДБРАНАТА И ЗАШТИТАТА КАЈ ДОЦНОАНТИЧКИТЕ УТВРДУВАЊА ВО ДОЛИНАТА НА РЕКА БРЕГАЛНИЦА

Цивилизациите во античкиот период создавале материјални и духовни вредности чии карактеристики и белези ги отсликувале тогашните достигнувања. Кулминацијата на развојот на овие вредности се одвивала кон крајот на овој период т.е. во доцната антика. Сето тоа воедно и ја наметнувало потребата од нивна одбрана и заштита од непријателски напади се со цел за нивно опстојување и зачувување. Така населените места и населението за одбрана и заштита на материјалните и духовните вредности како и на самото себе преземало мерки и активности кои овозможувале секојдневна сигурност и безбедност.

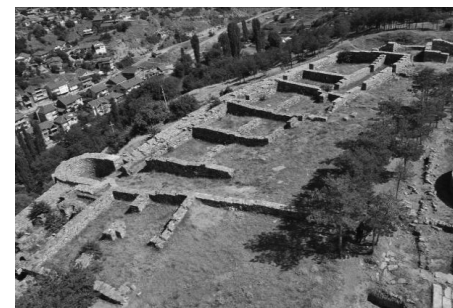
Долината на реката Брегалница во периодот на доцната антика претставувала значајно и стратешко место пред сè од воено, економски, културен и црковен аспект. Поради сето тоа се наметнувала важноста од воспоставување на соодветна одбрана и заштита на овој регион, а посебно на населените места во нив кои располагале со материјални добра и други вредности. Дијагоналниот пат (Хераклеја – Стоби – Астибо – Баргала – Виничко кале – Град - Пауталија – Сердика) бил од мошне големо значење. Караваните и војските кои се движеле по овој пат биле постојано цел на непријателски напади. Населените места, исто така, во овој период биле постојано напаѓани особено во втората половина на 6 век со аваро-словенските напади. Таквата ситуација наметнувала да се преземат мерки и активности за нивна соодветна одбрана и заштита од потенцијалните опасности и загрозувања.

Одговорот за справување со опасностите и загрозувањата на населените места и населението бил во неговото масовно иселување од рамничарските места во повисоките предели, градејќи нови утврдени населби а биле искористени и старите римски воени логори. Ваков пример претставува доцноантичкиот град Баргала.

Фортификацијата во доцната антика претставува основен атрибут на населените места која овозможувала сигурност на населението во нив како и засолниште за луѓето од субурбиумот и од блиската околина.

Врз основа на резултатите добиени од археолошките истражувања на доцноантичките утврдувања (Баргала, Виничко Кале и Градиште село Град) и археолошката проспекција на голем број доцноантички утврдувања можеме да констатираме дека кај сите се појавува развиен систем на одбрана која во претходните периоди не е забележана.

Геоморфолошките карактеристики како и патната комуникација биле причина за развој на целиот тој регион со градови, населби, села и значајни патни правци чие постоење датира уште од праисторијата (Сл. 1). Патниот правец кој поминувал низ долината на река Брегалница претставувал врска со Повардарјето, Пелагонија, Тракија и Дарданија. Поради тоа долината со реката Брегалница била од големо стратешко значење не само поради патните комуникации туку и поради развојот на населените места околу нив. Некои од населените места во овој период го доживеале својот најголем развој и прераснале во значајни занаетчиски, културни и трговски центри. Во тој контекст ќе ги споменеме: Градиште село Град-Делчево¹ (Сл.2), Калата-Каменица,² Кале-Виница³ (Сл.3), Баргала село Горни Козјак-Штип⁴ (Сл.4), и други.

1 Т. Нацев, „Археолошки истражувања и конзерваторско-реставраторски работи на археолошкиот локалитет Градиште село Град-Делчево,“ *Зборник на ЗШНМ-Штип* бр. IX-X (2003): 32-33; Т. Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, (Штип: 2013), 128-134.

2 Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, 141.

3 К. Балабанов и Ц. Крстевски, *Теракотни икони од Виница*, (Скопје: 1991); Ц. Крстевски, *Археолошка карта на Р. Македонија*, том II (Скопје: 1996), 86; Нацев, *Антиката во Брегалничкиот басен*, 172-174.

4 Б. Алексова, „Баргала-Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања,“ *ГИНИ* 3 (1967); Idem., „Баргала и средниот тек на река Брегалница,“ *ГИНИ XXVII-3* (1983); Idem., *Епископијата на Брегалница*, (Прилеп: 1989); З. Белдеовски, „Брегалничкиот басен во римскиот и раносредновековниот период,“ *ЗШНМ VI* (1990); Т. Нацев, *Доцноантичкиот град Баргала*, (Штип: 2008); Нацев, *Антиката брегалничкиот басен*.

За развојот на населените места по долината на река Брегалница во доцноантичкиот период придонеле поволните климатски услови, големите површини на плодна земја и пасишта, природните богатства и сл., кои овозможиле брз развој на економијата: земјоделието, сточарството, лов, градежништво, грнчарство, обработката на дрво а од посебно значење било развојот на рударството и металургијата.

Земјоделието во тој период претежно се состоело од одгледување на житни култури чие производство било зголемено за разлика од претходните временски периоди како резултат на се поголемиот број населени места а со тоа и на население кое живеело во нив. Од големо и олеснително значење за луѓето тогаш претставувало употребата на метални орудија за време на производството.

Покрај одгледувањето на житните култури како значајна гранка во земјоделието претставувало и лозарството. Тоа било застапено во средниот тек на река Брегалница.⁵

Земјиштето, пространите пасишта и климатските услови по долината на река Брегалница овозможувале услови за развој на сточарството од праисторијата па сè до доцната антика. Најчесто бил одгледуван крупниот добиток додека од најситниот овцата била најраспространета.⁶

Планините кои се наоѓале околу и ја опкружувале долината на реката Брегалница располагале со богат шумски фонд кој бил користен за изградба на објекти каде посебно во доцната антика нивниот број бил значително зголемен, а со тоа и потребата од поголем број на дрвена граѓа.

Покрај наоѓалиштата на руди во тој период имало и голем број на наоѓалишта на камен во регионот односно на самите терени околу населбите. Камениот всушност тогаш претставувал основно градежно средство, па со тоа и била олеснувана изградбата на објектите.

Развојот на градежништвото влијаел на изградба на попрактични, поцврсти и постабилни објекти со користење и комбинирање на материјали и други градежни елементи за разлика од претходно кои овозможувале поудобен живот на луѓето.

Грнчарството пак придонело во изработката на разни садови за секојдневна употреба, доводни керамички цевки (тубуси) за вода како и разновиден керамички материјал. За развојот на грнчарството придонеле условите односно наоѓалиштата на глина кои биле во непосредна близина на населените места.

Обработката на дрво, ковачкиот занает и кожарството, исто така, со својот развоен подем во овој период претставувале едни од низата на економски гранки кои придонесувале во функционирањето и просперитетот на луѓето и нивниот живот во долината на река Брегалница.

Како најзначајна економска гранка по долината на река Брегалница во доцноантичкиот период претставувало рударството. Дел од населението⁷ во тој регион егзистирало од производството и обработка на рудата. Во тој период од рудниците се експлоатирало железна руда како и бакар и злато каде за

5 Т. Нацев, „Винаријата во градот Баргала,“ *Folia balcanica* br.2 (2012).

6 Нацев, *Доцноантичкиот град Баргала*, 24.

7 Развојот на рударството продолжило низ вековите се до ден денес и како резултат на тоа се појавуваат денешните рударски населби Каменица, Злетово и Пробиштип.

нивно ископување се користеле рударски алатки кои ја олеснувале работата на рударите.

Духовните вредности во доцноантичкиот период во долината на река Брегалница биле изразувани преку христијанската религија, а сведочи за тоа се големите број откриени христијански објекти. Првиот посведочен црковен епископски центар е градот Баргала откриен и убициран од страна на академик Блага Алексова на тврдината Кале во атарот на селото Горен Козјак.

Од големо значење за долината на река Брегалница во доцноантичкиот период претставувала поврзаноста со другите региони преку патната мрежа. Целата патна мрежа која не само што поминувала низ овој регион туку и го поврзувала со останатите региони и провинции била од големо значење за неговиот развој посебно од воен и економски аспект.

Како позначајни комуникации кои во тој период ја поврзувала долината на река Брегалница со останатите региони и провинции биле: патната мрежа со Повардарјето, патната мрежа со Пелагонија и Тракија и патната мрежа со Дарданија.⁸ Во овие патни мрежи имало и патни правци чија фреквенција на користење била голема пред сè поради нивната безбедност како и поволната траса за патување. Како такви биле дијагоналниот пат Хераклеја – Пауталија – Сердика, со кој долината на река Брегалница била поврзувана со Пелагонија, Повардарјето и Тракија.

Ваквиот материјален и духовен развој на населените места во долината на река Брегалница во доцноантичкиот период како и поволната патна комуникација со останатите региони и провинции само ја потврдувале нејзината вредност и значење. Сепак од друга страна целиот тој развој на населените места како и положбата на регионот низ која поминувале значајните патни правци било причина да биде подложено на непријателски напади и други слични загрозувања и опасности. Поради таквите загрозувања и опасности, а сè со цел за одбрана и заштита на целиот тој регион по долината на река Брегалница во доцноантичкиот период се преземале одредени мерки и активности.

Како основна мерка за заштита на поголемите и позначајни населби низ долината на река Брегалница претставувала фортификацијата.⁹

Фортификациите на населените места уште во раноантичкиот период претставувале главен услов за заштита на населените места кога не постоеле никакви опасности од опсада.¹⁰ Но подоцна односно во доцноантичкиот период со појавата и развојот на опсадните машини се појавила потреба од сè поцврста¹¹ и поорганизирана фортификација воедно зајакната со одбранбените елементи како што биле кулите, портите, заштитните ровови и сл. За едно населено место се мислело дека е добро заштитено и подготвено за одбрана од нападите на непријателите кога ги имаат трите одбранбени линии: ров (фоса),

8 Нацев, *Антиката брегалничкиот басен*, 111-119.

9 Најстарата фортификација е откриена на енеолитското утврдување Богослов Камен; Т. Нацев, *Трите керамички-резултати од археолошките истражувања Злетовица 2007-2009* (каталог), (Штип: 2009).

10 Нацев, *Доцноантичкиот град Баргала*, 7-15.

11 *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, (Novi Sad: Savez arheoloskih drustva Jugoslavije, Arheolosko drustvo Vojvodine, 1984), 95

надворешен одбранбен ѕид (протејхизма), внатрешен одбранбен ѕид, одбраната на утврдувањето дополнително била зголемена со портите, кои имаат надворешен и внатрешен пропугнакулум.¹²

Како основен одбранбен елемент на фортификациите во доцноантичкиот период се сметале кулите. Само некои од помалите утврдувања немале кули што воедно и значело дека одбраната кај нив била послаба во однос на поголемите утврдувања со одбранбени кули.

Распоредот и бројот на кулите на утврдувањата зависел од местоположбата и големината на утврденото место се со цел да се покрие целиот бранет простор околу одбранбените ѕидови.¹³ Растојанието меѓу кулите било со должина од 35 до 47 м. Тие имале четвртеста или правоаголна основа (Сл.5), а ги имало и во форма со заоблено чело како потковица која имала поголем одбранбен ефект односно полесно ги одбивала камењата од опсадните машини. Многу ретко кај доцноантичките утврдувања во долината на река Брегалница се појавуваат и кружни и полукружни кули (Сл.6), поставени на куртините и аглите на утврдувањата, како пример доцноантичкото утврдување Кале-Виница.¹⁴

Портите (Сл.7) биле бранети од кулите кои се наоѓале покрај нив со што овозможувале поефикасна одбрана и заштита на влезот од непријателот. Тие најчесто биле бранети од две одбранбени кули.

12 Нацев, *Доцноантичкиот град Баргала*, 56.

13 И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8 (Скопје: 1999), 242.

14 Ibid.

На територијата во долината на река Брегалница како и на територијата на Р. Македонија единствено во градот Баргала се појавуваат нови елементи, внатрешен и надворешен пропугнакулум со надворешна порта во форма на екседра, кои значително ја зголемуваат одбраната на градот Баргала.

Фоса или заштитен ров имал за цел да изврши задржување или пак отежнување на директните напади врз утврдените места. Најчесто биле поставувани пред главните порти и пред најлесно пристапните страни на утврдувањето.

Со наездите на Готите во 268 и 269 година, настрадале сите градови на територијата на Македонија, а со тоа и во долината на река Брегалница.

Диоклецијан успеал да го прекине понатамошното пропаѓање на градовите и со големи реформи да го обнови Царството. Со него започнува рефецијата во сите домени на материјалното и духовното творење.

Пред да се даде прегледот на утврдувањата и населбите, потребно е да се даде типологија на утврдувања, според Иван Микулчиќ:¹⁵

1. Castelum-гратчиња (opidae)
2. Castelum-стражи и castelum (speculae)
3. Збегови (refugia)
4. Утврдени села (vici murati)

Од периодот на Диоклецијан и Константин, утврдувањата ја менуваат својата форма и позиција, губејќи го централниот дел, а кулите и портите добиваат нови форми кај поголем дел на воените утврдувања. Во овој период, исто така, наместо две главни улици се појавува само една Via Principalis. Потоа, категоријата (castelum-гратчиња) ја губат ортогоналната шема, прилагодувајќи се на теренот.

Во долината на река Брегалница во доцноантичкиот период имаме два типа на утврдување: воени и цивилни.

Воени утврдувања:

Castelum-гратчиња (oppidum), урбанизирани, градени по однапред одреден план. Имаат редовно кули, а највисоката позиција е издвоена за акрополата со одбранбени ѕидови, исто како и другиот дел од градот. Во нив, речиси, секогаш има ранохристијански базилики. Цистерните за вода се основните градби кои се појавуваат во оваа категорија на градови.

Овој тип на град зафаќаат површина од 1,5 до 2 хектари кај помалите и 4 до 6 хектари кај поголемите.¹⁶

Castelum стражи (speculae), помали или многу мали тврдини, изградени на доминантни позиции, со силни одбранбени ѕидови, и најчесто се со една одбранбена кула. Овој тип најчесто бил поставуван покрај некој премин, граница или покрај рудниците или пак влегуваат во системот на одбраната на поголемите утврдувања или градови.

15 Ibid., 139-145, 189 - 209.

16 Ibid., 143.

Цивилни утврдувања

Збегови (refugia), градени на скриени места, на зафрлени и тешко пристапни терени. Најчесто се сместени во ридестите и планинските предели, опкружени со планинските пасишта и шуми.

Сидовите биле сидани со малтер, а многу ретко и сув сид, повлечени по работ на стрмината, немаат кули

Овие места биле користени повремено во случај на напади, а многу покасно биле постојано населени.

Големината на збеговите најчесто се движи околу 1 хектар, а не е исклучена можноста таа граница да биде поместена во нагорна или надолна линија.

Утврдени села (*vici murati*), сместени во питомите долини, поставени на мали возвишенија кои се гледаат од далеку. Овој тип на утврдувања е лесно пристапен и опкружен со обработлива површина. Сидовите биле градени со веќе познатите техники без кули и можеле да се одбранат само од мали воени формации.

Овој тип на утврдувања зафаќаат површина од околу 2 - 3 хектари, оставајќи простор и утврдувања со помала површина и до 1 хектар.

Во нив секогаш се среќаваат остатоци од ранохристијанска базилика, како резултат на интензивното живеење во текот на целата доцна антика.¹⁷

На територијата на долината на река Брегалница, овој тип на утврдувања е најчест, секогаш блиску до одредено воено утврдување и до *civitas*.

Кон оваа типологија недостасува и типологија за неутврдените населби сместени во низините и за осамените одбранбени кули кои секогаш се во близина и функција на големите утврдувања. За населбите од 1-4 хектари *vicus* (неутврдено село), за населби поголеми од 4 хектари терминот *civitas* (неутврдени градови) и за осамените одбранбени кули терминот кула.

Кај утврдувањата во долината на река Брегалница во доцноантичкиот период присутни се три главни градежни техники: *opus caementicium* (во темелната основа или субструкцијата), *opus incertum* (суперструкција) и *opus emplecton* техника која се јавува во јадрото на сидот, со залевање на ситен камен со топоваров малтер.

Независно дали биле воени или цивилни сите овие утврдувања имале една единствена цел односно да овозможат соодветна одбрана и заштита на населението и материјалните добра кои се наоѓале во нивната внатрешност.

Најразвиен одбранбен систем во доцноантичкиот период во долината на река Брегалница е градот Бургала. Сето ова се должело на тоа, што во тој период, претставувал развиен црковно – економско-политички центар. Неговиот одбранбен систем покрај трите одбранбени линии (фоса, протеихизма и одбранбен сид) го сочинувале и помали утврдувања кои биле радијално распоредени околу градот на скоро исто растојание. Помалите утврдувања претежно се наоѓале на ридови и гребени кои го опкружувале градот Бургала и се наоѓале на растојание од 3 до 4 километри. Во нив биле сместени помали групи на војници пред сè поради нивната дефанзивна улога како и целта за задржување на непријателот, а воено и известување на војската и населението во градот за

опасноста. Всушност тие биле поставени на стратешки места кои им овозможувале соодветно одбранбено и заштитно дејство во случај на непријателски напад, а со тоа и ефикасна одбрана на градот. Ваквата поставеност на одбраната и заштитата на градот Бургала во доцноантичкиот период го потврдува соодветниот и развиен систем кој го имал како одговор на непријателските напади.

Summary

The defense and protection of people and material goods along the River Bregalnica in Late Antiquity were organized primarily in response to the enemy attacks whose aim was conquering the populated areas and plundering the material goods. The settlements in the Bregalnica valley were relatively wealthy, and some of them were political and economic centers. Thus, it was necessary to take appropriate measures and activities for protection and defense from various types of threats and dangers.

The basic measures and activities were related to the fortification of the settlements. The appearance and the development of some weapons and tools as well as the conquests in Late Antiquity required strengthening the fortifications as the earlier fortifications were not appropriate. It was achieved by building thicker and stronger walls and by adding some defense elements. They functioned together as a system of defense and protection and provided efficient protection from threats and dangers.

In addition to fortifications, another defense and protection measure was the evacuation of people, which significantly decreased and even prevented the suffering of people from the enemy attacks, especially in those places where fortifications were only temporarily used.

Unlike Early Antiquity, in Late Antiquity there were more settlements in the Bregalnica valley with the tendency of moving from the plains to the hilly and mountainous areas where the safety was greater and the defense and protection from enemy attacks was easier.

The method of organizing the defense and protective systems of the settlements or their fortifications in the Bregalnica valley in Late Antiquity proved so efficient that with certain modifications some of them were used for the same function and purpose in the Middle Ages as well.

¹⁷ Ibid., 144.